

KISS VIKTOR

## Generációk és kérdések

Ágh Attila, Géczi József, Sipos József:

*Rendszerváltók a baloldalon.*

*Reformerek és reformkörök. 1988–1989.*

Kossuth Kiadó, 1999.

Ismételten egy olyan állomáshoz érkeztünk, mely a politikatudományon belül generációs kérdéseket vet fel. Ágh Attila, Géczi József, Sipos József „Rendszerváltók a baloldalon” című könyve, mely a reformkörökről és a reformkörü mozgalom történetéről szól, bizonyos értelemben utolsó eleme egy „könyvsorozatnak”. Itt azokról a részben vagy egészében dokumentum-válogatásokról vagy történeti kötetekről van szó, melyek a rendszerváltó csoportok történetének feldolgozását tűzték ki célul. Ma már hozzáférhetők a népi mozgalom szerzőinek főbb munkái, különböző válogatások, a lakiteleki gyűlések jegyzőkönyvei. Antall Józsefről két monográfia is készült. Hozzáférhetők a Fidesz első éveinek dokumentumai, vaskos kötetben. Csizmadia Ervin híres munkája, „A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)” szintén tartalmaz egy Dokumentumok című kötetet. Nemrégiben jelent meg az EKA és Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai írásos dokumentumainak gyűjteménye. A negyedik „rendszerváltó csoporttól”, a reformszocialistákról eddig hiányzott a történeti áttekintés. Erre tesz kísérletet Ágh, Géczi és Sipos.

A szerzők két rövidke tanulmánnyal megtoldva csupán dokumentumgyűjteményt adnak. Erről persze így önmagában nehezen mondhatnánk véleményt. A szerzők ugyanis nem kívánták magát a „dokumentum” részt kontextusba helyezni. Sem történelmi értelemben – előzmények, utólagos történések –, sem pedig az akkori politikai élet más szereplőivel „megválaszoltatni”

a feltett kérdéseket. Mivel csupán az MSZMP-n belüli reflexiókról kapunk dokumentumokat, igazából nem érzékelhetjük azokat a finom rezdüléseket, melyek a hazai és a nemzetközi életben bekövetkeztek, és amelyek a rendszerváltó folyamat aktuális állását döntően befolyásolták. Az MSZMP vezetésének véleményét folyamatosan olvashatjuk, annak változásaival együtt, de nem olvashatjuk, hogy mik az okok. Ez pedig korántsem véletlen, és éppen a dolgok lényegét érinti.

Mindenestre bárki is a munka célközönsége (egészen az átlagolvasótól az adott témát kutató tudományos értelmiségiek szűk csoportjáig), az a kérdés vetődik fel, hogy az a háttértudás, melyet a könyv – mint minden könyv – igényel, nem túlságosan nagy-e. Ezt persze maguk a szerzők is érzik, ezért írják: „Az 1989 után eszmélő nemzedékek számára néha furcsa, idegen fogalmazásoknak egyszerű a magyarázata: a lázadóknak, reformereknek nem csupán egy önmagát túlélte társadalmi-gazdasági modelltől, hanem annak jelbeszédese, bürokratikus nyelvezettől is meg kellett szabadulniuk” (20.). A rendszerváltás utáni időszak nagy kérdése, hogy megtanítható-e „egyetemi szinten” az új nemzedékeknek az a nyelv, mely a korabeli szövegek teljes dekódolásához szükséges, és ez a tudás lehet-e valaha is versenyképes azok tudásával, akik esetleg önmaguk is szereplők voltak az eseményekben. Erről viszonylag keveset beszélünk, pedig szerintem az előző rendszerrel foglalkozó szaktudományos vizsgálódásnak éppen ez a központi kérdése.

Vegyünk egy példát éppen az előttünk fekvő könyvből. A Reformkörök Országos Koordinációs Bizottságának állásfoglalásában olvasható 1989 szeptemberéből: „támogatja az MSZMP Kecskeméti reformkörének azt a javaslatát, hogy a még megrendezésre kerülő küldöttválasztó fórumok az olyan reformelkötelezettséggel rendelkező párttagokat, mint Bornemissza Tamás, Gázsó Ferenc, Kéri László, Pálfi G. István, Stumpf István, Szokai Imre és Tabajdi Csaba, kongresszusi küldöttnek választásuk meg. Ha mégsem, akkor a Központi Bizottság tanácskozási joggal hívja meg őket a kongresszusra.” E sorok olvasásakor a rendszerváltás után eszmélt generációk tagjaiban sorakoznak a kérdések: Ez vajon az a Szokai Imre? Hogyan kerül ide Pálfi G.? Miért pont ők kerültek a kiváltságosak körébe? És így tovább. Megszokott esetben ezek tudományos recenzióhoz méltatlan kérdések. Viszont éppen ez mutatja, hogy a helyzet nem a megszokott. A kötet persze mindezekre a kérdésekre már csak terjedelmi okokból sem válaszolhat. Ezért azután talán mégis igazuk van a szerzőknek, amikor pusztán dokumentumgyűjteményt adnak az olvasó kezébe. Indokuk egyszerű: ezek amúgy nehezen hozzáférhetők, ezért a későbbi kutatásokat serkentve teszük az olvasó kezébe mindezt.

A recenzió írójára ezek után az várna, hogy a szerzők által rendelkezésre bocsátott anyagot abból a szempontból kritizálja,

hogy abból mi maradt ki, mivel kellett volna kevesebbet foglalkozni, vagy egyáltalán: jól strukturált-e az anyag. Mivel azonban a generációk közötti diskurzus ezen az alapon kizárható – a szerzők olyannyira részesei voltak a történéseknek, hogy Ágh Attila például több cikkben szereplőként is megjelenik, és szinte valamennyi fejezetben Géczy József teremti meg az alaphangot –, abba az irányba terelném inkább a figyelmet, amely a generációk közötti diskurzus tárgya lehet ezen a területen.

A mi oldalunkon az objektívítás és a történelmi analógiák lehetősége áll, az ő oldalunkon az átélés adta tudás és az érzelmi töltet. A mi oldalunkon az interpretáció, az ő oldalunkon a tárgyi tények, az empirizmus. Korántsem tartom véletlennek, hogy a rendszerváltás óta eltelt tíz év azt bizonyítja, hogy a rendszerváltásról szóló átfogó „filozófiai” műveket nem képesek a rendszerváltás előtt „eszmélt” nemzedék tagjai megírni. Csupán politikai pamflettek szintjén, vagy személyeskedésbe, vádaskodásba süllyedve, esetleg a maga „pozitivistá” módján – a szó pejoratív értelmében, ahol az összefüggések elemzését a statisztikák és grafikonok helyettesítik.

Ágh Attila, Géczy József és Sipos József gyűjteménye mindkét olvasatban érdekes és tanulságos alapanyag, talán valóban mindkét olvasatban görcső alá is kellene venni idővel. Ezen a ponton láthatjuk csak, hogy mennyire igazuk volt a szerzőknek, hogy a feldolgozásnak ezt a módját választották. Ez tipikusan az a helyzet – tanulva az említett korábbi munkák hibáiból –, amikor a kevesebb a több, és a több a rosszabb.

Mindezek után rátérhetünk arra, hogy milyen képet is mutatnak a szerzők a Reformkori Mozgalomról. A recenzió hátralévő részében ezt a kérdést vizsgáljuk majd meg két oldalról: egyrészt a maga történetiségében; másrészt belső (szociológiai-politológiai) struktúrájában.

A szerzők időrendi sorrendben hét részre osztják a reformkorok történetét. Az egyes részekben belül természetesen nem teljesen irányítás nélküli a tanulmányok sorba rendezése. Mindezekelőtt a jelenben, tehát ma íródott pár oldalas bevezetőkre utalhatunk, melyeknek célja feltehetőleg az olvasó történeti orientálása, éppen az, aminek hiányát a recenzió korábbi részében kiemeltük. A kötetet nagyon is lehet pusztá dokumentumkötetnek tekinteni, hiszen senkitől nem várható el, hogy az első laptól az utolsóig végigolvassa azt. A tartalomjegyzékben a kötetben szereplő dokumentumokat részletesen megnevezik, így a szerzőkre és hívószavakra keresve az olvasó a maga kedvére kutakodhat a kötetben. Ez az, amiért a kötetet feltétlenül ajánlani lehet.

Mindenképpen foglalkoznunk kell azonban az említett fejezetértelmező bevezetésekkel. Akik ezeket folyamatosan „összeolvassák”, megkapják a reformkorok történetének „ideológia-történeti” vázlatát, miközben a kötet elején és végén egy-egy rö-

vid tanulmány foglalja össze az empirikus történeti adatokat. Ha a kötetet így tekintjük, a reformkori mozgalomnak sajátos interpretációját kapjuk, és ha ezekhez olvassuk hozzá a dokumentumok közül azokat, melyekre a szöveg felhívja a figyelmet (megnevezett személyek, helyszínek stb.), akkor egy olyan személyes indíttatásokat sem nélkülöző összeállításhoz jutunk, mely inkább egy sajátos értelmezés, mint száraz történeti leírás. Ne felejtjük el ugyanis, hogy a szerzők egyáltalán nem függetlenek a reformkoróktól, sőt egyfajta mellérendelt-főszereplői státust tartanak fenn önmaguknak. Hogy ez mennyire volt reális, azt a „kortársaknak” kellene eldönteniük.

A reformkörök megalakulásával foglalkozó fejezet nem térhet ki azelől, hogy meghatározza a reformkori mozgalom ideológiai arculatát. A reformkör „demokratizálni és modernizálni akarja a társadalmat a reális lehetőségeken belül. A magát reformkörökben megszervező reformernek kettős kötődése volt: egyrészt kötődött a fennállóhoz, mert el akarta kerülni a kiközösítést és fel akarta használni az adott erőforrásokat, másrészt elkötelezte magát a radikális változások mellett, vagyis ki akarta tágítani a politikai mozgásteret...” – írják a kötet szerzői (41.). Miközben a kötetben szereplő első dokumentum záradékaként azt olvashatjuk, hogy „Csak így lehet belőlünk polgárosult, ám mégsem kapitalista, hanem a szocializmus felé haladás potenciális lehetőségét magában hordozó társadalom” (42.).

Az ellentmondás nyilvánvaló. Mi volt hát erősebb a reformmozgalomban: a technokratatudat pragmatikus útkeresése vagy a reformszocializmus? A reformszocializmust lehet-e egyszerűen az állampárt lebontásának kísérletére szublimálni, vagy pedig egyfajta harmadik utas politikaként kell értelmezni? Ágh Attila és szerzőtársai láthatóan maguk is ingadoznak. Hiszen akár így dől el a kérdés, akár úgy, annak következményei máig nyúlnak, és nemcsak a tudományban, hanem az aktuálpolitikában is.

Más részről döntésük önmagukkal szemben is felveti ugyanazt a morális kérdést, amelyet a reálpolitikai tényezőkkel szemben felvethetünk. Ágh, Géczi és Sipos szeretik a lengyel Szolidaritáshoz hasonlítani a reformmozgalmat. Az analógiának és a példaképnek a szolidaritást tartják, méghozzá korai formájában, miközben a különbségeket ehhez képest elemzik.

Ehhez a témához csak egyetlen megjegyzés kívánkozik: miközben a kötet szerzői, illetve a kötetben szereplő dokumentumok is több helyen „elismerik”, hogy a reformkori mozgalom egy politikai párt belső platformja volt, kétségtelen, hogy első sorban alulról szerveződött és így egyedülálló a magyar rendszerváltásban. Ugyanakkor érdemes elgondolkozni azon, hogy ez „az alulról szerveződés” lényegét tekintve mennyiben különbözik a más rendszerváltó pártok alulról történt szerveződésétől. Számtalan példát lehetne felhozni arra vonatkozóan, hogy

az ellenzéki pártok alapszervezetei ugyancsak a párt alapítóitól függetlenül jöttek létre és jelentkeztek be a párt vezetőinél. Ez is hasonló alulról szerveződés, és szintén vajmi kevés köze van a Szolidaritás eredeti céljaihoz és szerveződési elveihez. Az sem tűnik számottevő különbségnek, hogy hierarchizált viszonyba lépnek-e ezek a körök, vagy horizontális viszonyban maradnak. Az ellenzéki pártok csírái között ugyancsak ez a fajta horizontális szerveződés volt a meghatározó. A Reformkörök Ágh Attiláék szerint is a vidéki és az alsóbb értelmiség párton belüli szerveződései voltak, tehát ugyanúgy nem hatoltak be a társadalom mélyrétegeibe, ahogy az ellenzéki pártok sem. Természetesen kimutatható, hogy a Reformkörök jobban hasonlítottak a Szolidaritáshoz, mint az ellenzéki csoportok, de lényegét tekintve egyáltalán nem hasonlítottak, tehát ezen erőfeszítések is értelmetlenek.

A magyar ellenzéki szerveződés – legyen annak terepe akár a reformkörü mozgalom, akár az MSZMP-n kívüli ellenzék – alapvetően különbözött a lengyeltől hiába igyekeznek a rendszerváltás „mítoszteremtői” lépten-nyomon párhuzamokat keresni. Ezt a különbözőséget alapjában három pontban foglalhatjuk össze. 1. A Szolidaritás milliós tömegeket mozgatót meg, és a nemzeti ellenállás szimbóluma volt az adott országban. Ezt a szervezetségi szintet máshol nem sikerülhetett elérni. A Szolidaritás kettős célja az volt, hogy „megtalálják a konfrontációk elkerüléséhez és a politikai hatalom össztársadalmi ellenőrzéséhez vezető utat”. (Thoma László: *Alternatívák nélküli társadalom*. 1995. 97.) 2. Ilyen szándékot, s különösen ilyen gyakorlatot a reformkörü mozgalomban nem lehet kimutatni. Naivitás lett volna azt képzelni, hogy éppen egy, az MSZMP-n belüli szerveződésből lehet össztársadalmi ellenhatalmi gócpontot kiépíteni. Nem véletlen, hogy a lengyelek sem a politikában szálltak szembe az állampárttal, hanem a szakszervezeti szférába tették át tevékenységük súlypontját. 3. A tömegek és az értelmiség viszonya is nagyban eltért a két esetben. A Szolidaritás esetében az értelmiség csupán a tömegek mögé állt, a Reformkörök esetében miután már maga is értelmiségi szerveződés volt, az értelmiség ennek állt élére.

Nem hiszem, hogy érdemes bármiféle „civil szerveződés” jelentőségét kiemelni a rendszerváltás folyamatából, ha egyszer azon az állásponton vagyunk, hogy a rendszerváltás éppen azért ment így végbe, mert nem volt társadalom, amely polgárokból állt volna.

Második kérdésként mindenképpen rá kell térnünk a könyv következő felvetésére: a reformkörü mozgalom szociológiai összetételére. Itt visszautalhatunk majd előbbi kérdéseinkre is.

„Az MSZMP reformpolitikusi a 1988-as pártkongresszuson már aktivizálódtak, és nyílt közéleti szerepet vállaltak, s a reformértelmiség is nagy aktivitást fejtett ki a különböző reform-

műhelyekben évek óta. A reformkörökkel színre lépett a harmadik főszereplő is..." (20.). Ez a harmadik főszereplő, a reformkörü mozgalom, az elsősorban vidéki és a párton belül a közép szinten elhelyezkedő értelmiség volt. A kötet szerzői szerint is ezek mozgalma tulajdonképpen a reformkör, amelyhez azután sok „mezei” párttag és a Budapesten sokkal kisebb számban megtalálható reformerek is csatlakoztak.

Amivel itt inkább foglalkozni szeretnék, az a három csoport feltételezett egysége, amely végig alapfeltételezése a könyv „elemzéseinek”. Több hajdanvolt reformkörössel beszélgetve arra a megállapításra jutottam, hogy ez az egység egyáltalán nem volt meg azokban az időkben, maximum a visszaemlékezésekben. Ez pedig tetten érhető mind a szereplők egymástól való távolságának mértékéből, mind pedig az általuk képviselt ideológiai tartalomban és mentalitásban.

Alapvetésként elmondhatjuk, hogy a reformpolitikusok mindvégig eléggé távol voltak a mozgalomtól, miközben relatíve távol voltak a reformértelmiségtől is. Ugyanakkor a reformértelmiség és a mozgalom közötti különbség folyamatosan csökkent. A kérdés persze immár ennek „iránya”, és az, hogy végül valóban megszűnt-e.

Ágh Attiláék elemzése, mely szerint a mozgalom céljaiban egységes volt, és a hangsúlyeltolódások, melyek minden mozgalmat kísérnek, nem jelentettek kardinális különbséget, talán nem teljesen pontos. Itt ugyanis három olyan csoportosulás mozgott együtt, mely politikai attitűdjei nagyban eltértek egymástól. Ha pedig ezt elfogadjuk, a „romantikusok”, a „szakmai technokraták” és a „talpon maradásra játszó taktikusok” csapata sem kezdeményező szándékban, sem céljaiban nem lehetett egységes. Előbbi kettő jövőképpen gondolkodott, utóbbi kettő ilyen vagy olyan mértékben technokrata volt. Ezen különbségek feltárása egy újabb tanulmánynak lehetne központi kérdése, melyhez kitűnő alapot biztosíthatnának Szelényi Iván és Szalai Erzsébet kutatásai.

A három csoport ennek köszönhetően ideológiailag is eltérni látszik egymástól. Az ideológiai harc – mint említettem – igazán csak a reformkörösöket és a reformmozgalmat érintette (Pozsgay esete más, neki a „történelemtől függetlenül” volt ideológiája). Ha a döntő hangsúlyokat akarnánk érzékeltetni, mondhatnánk, hogy a mozgalom tagjai inkább harmadik utasok, szocialisták voltak, a reformer értelmiség pedig inkább európai szociáldemokrata-kompatibilis szakmai technokrata volt. Nem véletlen, hogy a könyv dokumentumai végig arról árulkodnak, hogy az előbbieket és az utóbbiakat szóhasználatuk ezen a szinten merőben eltér. Itt persze mindig ki kell vonni azt, hogy mi volt az adott kontextusban a helyzetből és a megszólaló helyzetéből adódó taktika, de ezt a különbséget nem kellően figyelembe venni talán módszertani hiba.

Innen térhetünk át a könyv *harmadik jelentős kérdésére*: volt-e változás a mozgalom menetében, és milyen mértékű. A dokumentumkötet elolvasása után talán közelebb kerülhetünk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy sikerült-e végül asszimilálnia a reformértelmiségnek a mozgalom többi részét, vagy csupán az idő igazolta őket, és a rendszerváltás fő áramába az ő nézeteik illeszkedtek legjobban. Ehhez azonban elengedhetetlen a külső tényezők számbavétele. Két dologról szeretnék ezen a ponton érintőlegesen szót ejteni. Egy részről a reformkörök és az ellenzék erőinek egymáshoz való viszonyáról, arról a változásról, mely szerint először meglepő szimpátia volt közöttük, míg 1989 nyarára az ellenzék utálni kezdte a reformköröket. Gondolhatjuk akár azt, hogy ennek álságos pártpolitikai és aktuálpolitikai okai voltak. Nem árt azonban elgondolkodnunk egy másik lehetőségen, mely szerint az ellenzék talán joggal tartotta lassúnak, nem elég keménynek a reformköröket. Egy olyan kép látszik kirajzolódni előttünk, mely szerint az ellenzék folyamatosan áttörte a történelmi tabukat, a reformkörök pedig a változásokhoz zárták a pártot, ezzel meggátolva a visszarendeződést. Talán ezt jelenti Agh Attilának azon megjegyzése, amely szerint a reformkörökben azok vettek részt, akik „a néppel együtt mentek”.

Másodszor a könyv egyik utolsó fejezetének bevezetőjében a szerzők „tisztulási folyamatként” definiálják azt, ami végül egyfajta európai értelemben vett szociáldemokráciához vezetett el a mozgalmat, ahogyan a szerzők ezt megfogalmazzák. Azok, akik MSZMP-reformkörösként vettek részt a rendszerváltásban, nem hiszem, hogy egy csapásra szociáldemokratává váltak volna. Ami pedig ebben már aktuálpolitika: „a távoli jövőbe helyezve a szocializmus megvalósulását, nem mondva le róla, ahogyan a nyugati szociáldemokrata pártok sem mondtak le erről” – írják a szerzők (218.). A mai MSZP talán mindenféle értelemben lemondott már a szocializmus megvalósulásáról, nem a mai képviselőit minősíti, hanem talán a reform harmadik oldalát, a reformpolitikusként, illetve a rendszerváltáskor a mozgalom helyett őket vagy a csendes kutatást választó reformértelmiséget.

Ezzel pedig megérkeztünk a könyv negyedik felvetéséhez, az esetleges politikai árulás kérdéséhez. Itt tulajdonképpen egyetlen szövegről van szó, a kötet gyakorlatilag utolsó szövegéről, Sulyok Erzsébet Antipolitikus sorok, reformkörök című „riportja” a következőket írja: „A kongresszus utolsó előtti napjára, vasárnapra kevesen maradtak az őszintén reformer küldöttek közül”. Arról van szó, hogy ezen a maga nemében egyedülálló MSZMP-kongresszuson ott voltak a reformkörü mozgalmat elindító tisztességes, kiváló elméleti felkészültségű, de a politikai praktikákban teljesen járatlan emberek. „Edina sírt. Pozsgay Imre, aki mellette ült, odaszólt neki: kislány, ez a politika” (430.).

A kiábrándult reformkörösök visszaemlékezései még ma is arról szólnak, hogy a politikusok kompromisszumai, a reform-értelmiség csendes támogatásával együtt oda vezettek, hogy miközben megszűnt az MSZMP, az sok – nagyon sok – tekintetben át is „mentődött” a Magyar Szocialista Pártba.

Mivel tudtak többet a reálpolitikusok a romantikusoknál? Jobban értettek a politikai háttéralkukhoz, az egyezkedéshez, a disznóságokhoz? Nem, illetve nem elsősorban. Sosem szabad ezekkel elintézni a politika történéseit, mert ez inkább érzelmi magyarázat. A kötet szerzőinek költői kérdése is talán leginkább ez – furcsa módon az ő részükről is érződik valami csalódottság, még ha ez a tudományosság szempontjából feltehetőleg hátrányos is.

A magyarázat az, hogy a nagy reálpolitikusok egyetlen dolgot tudnak remekül, és ez volt minden hatalomátmentésnek is a kulcsa a rendszerváltás idején. 1989 őszére már látszott, sejteni lehetett, milyen lesz az új Magyarország. Sejteni lehetett, hogy ez milyen politikusi szerepeket hív életre, és egyáltalán, az alakuló-átalakuló pártokban mit kell eljátszania az embernek a személyes siker érdekében. A reformpolitikusok árulása itt tagadhatatlan. Ők sosem a mozgalmat nézték – tisztelet a kishármú kivételnek –, hanem azt, hogy milyen szerepeket igényel az a játék, amely a többség elnyeréséért, megnyeréséért folyik. Az MSZP ezen kongresszusán indítatásukat és elveiket teljesen figyelmen kívül hagyva azok az emberek kerültek pozícióba, akik ott és akkor jó időben, jó szerepeket találtak ki maguknak, és ehhez megfelelő emberekkel szövetkeztek. Még akkor is, ha máig meg vannak győződve lépéseik tisztességes és őszinte voltáról. A nagy taktikusok örök dilemmája, hogy amikor kellene, akkor nem mernek, amikor pedig mernének, akkor már nem kell nagy bátorság mindahhoz, amit tesznek. Ághék költői kérdésére talán ez a történelmi válasz.

A rendszerváltás kompromisszumai és játékszabályai máig érvényben vannak. Érvényesnek bizonyulnak az új generációkra, illetve a társadalom nagyobb részére is, akik azonban nem nyerneket általuk semmit. Ezek számukra adottságok, melyek között érvényesülni kell. Ágh Attiláék könyve éppen azokról a körülményekről nem mond semmit, amelyek révén ezek az egzisztenciális okok és racionálisnak látszó alkuk kifejtették hatásukat. Márpedig ha valahol, akkor a hajdanvolt állampártban dőlt el sok ezek közül a kérdések közül. Ezért bár a maga nemében jó könyvet tartunk a kezünkben, maradandó könyvet semmiképpen. A szerzők kommentárjában fellelhető, szerencsére kisszámú mítoszteremtő próbálkozás nem vezethetett eredményre.